

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Zuzana Švábková

Kolísání samohláskové kvantity v maskulinech tvořených sufixem -č ve veřejných tištěných textech

Vowel length variation in masculine nouns with suffix -č in public printed texts

2017

Vedoucí práce: doc. Robert Adam Ph.D.

Děkuji doc. Robertu Adamovi za vedení mé bakalářské práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 8. srpna 2017

.....

OBSAH

Úvod

1. Odvozování substantiv sufixem -č

1.1 Obecná charakteristika

1.1.1 Názvy osob

1.1.2 Názvy předmětů

1.2 Aspekty formální

1.3 Aspekty stylové

1.4 Produktivita typu

2. Samohlásková kvantita

2.1 Samohlásková kvantita deverbativ tvořených sufixem -č

2.1.1 Kolísání samohláskové kvantity deverbativ zakončených na -č

3. Praktický výzkum

3.1 Kritéria výběru analyzovaného materiálu

3.2 Ověření vybraných substantiv v ČNK

3.2.1 Substantiva odvozená od sloves typu „dělat“

3.2.1.1 nakladač/nakládač – pokladač/pokládač – překladač/překládač – příkladač/příkládač

3.2.1.2 odsavač/odsávač – vysavač/vysávač

3.2.1.3 ořezavač/ořezávač

3.2.1.4 podavač/podávač – přidavač/přidávač

3.2.1.5 řezač/řezáč

3.2.1.6 stříhač/stříhač

3.2.1.7 vysílač/vysílač

3.2.1.8 vyhledavač/vyhledávač

3.2.1.9 vyrovnavač/vyrovnávač

3.2.2 Substantiva odvozená od sloves typu „mazat“

3.2.3 Substantiva odvozená od sloves typu „sázet“

3.2.3.1 přivaděč/přiváděč – rozvaděč/rozcvič

3.2.3.2 roznašeč/roznášeč

3.2.3.3 rozvažec/rozvážeč

3.2.3.4 sazeč/sázeč

3.3 Interpretace výsledků

3.3.1 Varianty v současné češtině v psaných textech nepoužívané

3.3.2 Vliv konjugačního typu a předpony na samohláskovou kvantitu

4. Závěr

Úvod

Cílem této práce je dílčí výzkum kolísání samohláskové kvantity v maskulinech tvořených sufixem *-č*. Vycházím především z příruček F. Štíchy a kolektivu autorů *Kapitoly z české gramatiky* a *Akademická gramatika spisovné češtiny*, které jsou založeny na současném materiálu a přinášejí důležité informace o frekvenci výskytu jednotlivých výrazů a také informace o stylu textů, v nichž je daných slov (resp. různých variant) užito. Díky Štíchovým korpusovým výzkumům máme poměrně jasnou představu o tom, nakolik je které slovo běžné, frekventované a nakolik je naopak neobvyklé. Starší („předkorpusové“) příručky ovšem sledujeme také, bez nich by nebylo možné vývoj samohláskové kvantity v úplnosti poznat. Vycházíme především z *Tvoření slov v češtině 1* a *2*, resp. z příslušných kapitol týkajících se obměňování hlásek základu při morfologickém tvoření slov a deverbativních substantiv na *-č* a dále z *Mluvnice češtiny 1*.

Frekvenční seznamy názvů osob sestavené F. Štíchou rozšířím o názvy předmětů, případně o substantiva označující jak názvy osob, tak názvy předmětů. Do seznamu budou zařazena substantiva, která jsou v příručkách, z nichž vycházím, uvedena jako příklady slov s kolísající délkou samohláskové kvantity.

V praktickém výzkumu budu vybraná substantiva vyhledávat v databázi Český národní korpus a prostřednictvím nástrojů, které ČNK nabízí, budu sledovat distribuci samohláskové kvantity vzhledem k frekvenci, konextu, stylu zdrojového textu apod. Pokusím se také odpovědět na dílčí otázky, a sice zda stále platí tendence popsaná ve starších příručkách, tj. zachovávání délky podle základového slovesa a zda jména tvořená nově či okazionalně zachovávají délku slovotvorného základu.

1. Odvozování substantiv sufixem -č

1.1 Obecná charakteristika

Při popisu tvoření slov prostřednictvím sufixu -č se základní (novější i starší) oborové příručky¹ v podstatě neliší. Pomineme-li rozdíl v terminologii,² shodují se v tom, že sufix -č je hned po sufixu -*tel* nejčastějším prostředkem pro odvozování názvů osob z hlediska povolání nebo jiné sociální role (Štícha, 2011, s. 42), resp. osob konajících určitou obvyklou činnost nebo zastávajících určitou funkci (TŠČ 2, 1967, s. 32). Na rozdíl od sufixu -*tel* se sufixem -č odvozují i názvy rostlin či zvířat (ačkoli nepříliš často). Významnějším rozdílem mezi oběma sufixy je fakt, že sufix -č slouží také k odvozování názvů neživých předmětů, resp. nástrojů a přístrojů. Často tak dochází ke vzniku obouvýznamových derivátů, ale jak upozorňuje Štícha na základě analýzy dokladů ČNK „mnohé z těchto obouvýznamových derivátů ovšem označují obvykle nebo spíše osobu (např. *řidič*, *hasič*, *osvětlovač*), méně často označují naopak spíše přístroj či nástroj (např. *vařič*)“ (Štícha, 2011, s. 65).

1.1.1 Názvy osob

Jak uvádí Štícha, „veškeré sufixální deriváty označující osoby lze rozdělit do tří hlavních významových kategorií“, a sice „názvy vykonavatelů povolání a jiných sociálních rolí, názvy obyvatel obce, státu či regionu a názvy nositelů vlastností“ (Štícha 2011, s. 46). U derivátů na -č se ve sledované literatuře objevují dva významové okruhy, v nichž jsou dané deriváty nejvíce využívány. Jde jednak o názvy povolání³, které je charakteristické manuální, fyzickou činností, srov. Štícha – „Sufixem -č je ze sloves odvozena řada názvů tradičních povolání neintelektuálního, „manuálního“, řemeslného charakteru (*holič*, *prodavač*, *pokrývač* atd.)“ (Štícha 2011, s. 71), MČ 1 – „Odvozování činitelských názvů příponou -č je v dnešní češtině produktivní [...] pro označení činitelů vykonávajících práci fyzickou: *topič*, *krmič*, *slévač*, nebo mechanickou, nikoli tvůrčí: *zásobovač*, *seřizovač*, *vyjednávač*. Takové názvy se staly

¹ V teoretické části této práce vycházím především z příslušných kapitol prací F. Štíchy a kol. *Kapitoly z české gramatiky* (2011) a *Akademické gramatiky spisovné češtiny* (2013) a také práce F. Daneše, M. Dokulila, J. Kuchaře a kol. *Tvoření slov v češtině 2* (1967, v textu TŠČ 2) a *Mluvnice češtiny 1* (Petr, J. a kol. 1986, v textu MČ 1).

² F. Štícha upouští od užívání termínů „jména činitelská“ a „jména konatelská“ pro nepřesnost jejich vymezení převyšující podle něj míru jejich potřebnosti, viz Štícha, 2011, s. 36.

³ Štícha upozorňuje na to, že ne všechny deriváty označují „oficiální“ názvy povolání a že řada z nich se vztahuje k speciálním činnostem a není tedy součástí běžného úzu (např. *dojič*, *dohlížeč na cívky*, *ostříč nástrojů*, *třídič dopisů* aj.) Vymezuje tedy skupinu deverbativ, názvů osob „jako vykonavatelů té či oné činnosti, která má či může nést charakteristické (byť ne vždy významné) znaky jejich sociální role, nejde však o ustálený či zřejmý název povolání; tato činnost může však být blízká činnosti profesní“ (Štícha 2011, s. 72–74).

zhusta označením povolání“ (MČ 1 1986, s. 237) a TSČ 2 – „Na rozdíl od činitelských jmen na *-tel* tvoří sémantické jádro těchto sloves činnost spíše hmotná, mající povahu konkrétní, fyzické, manuální práce“ (TSČ 2, 1967, s. 32), jednak o označení osob podle činnosti, která je hodnocena negativně. Taková označení mají často expresivní či ironický příznak. Štícha jako příklady z této skupiny uvádí deverbativa *bdlíč, rozkrádač, přitakávač* (s. 42), MČ 1 *flákač, našeptávač, pomlouvač, sudič, trapič, palič, ostouzeč, donašeč* (s. 238), TSČ 2 navíc oproti MČ 1 ještě *pochybovač* a *vychvalovač* (s. 34).

1.1.2 Názvy předmětů

O názvech předmětů se zmiňuje TSČ 2 jen velmi stručně, jednak prostým konstatováním, že jména osob se „hojně přenášejí na jména prostředků, pomůcek, nástrojů atp. (*nosič, kráječ, rovnač*)“ (TSČ 2 1967, s. 32) a dále přímo v oddíle věnovaném jménům prostředků s příponou *-č* informací, že jde „zejména o pojmenování strojů a přístrojů konajících práci prostřednictvím vnitřního mechanismu“, avšak že „tuto významovou oblast jména prostředků na *-č* nezřídka překračují“ (tamtéž, s. 196). MČ 1 upozorňuje na obecný význam prostředků a nástrojů jako věcí sloužících k určitému účelu – „Názvy prostředků pojmenovávají věci, které slouží nějaké činnosti jako nástroj. Jejich specifickým rysem je tedy pojem účelu, ale vždy ve vztahu k nějakému nástroji, zařízení. To odlišuje názvy této kategorie od názvů jiných, rovněž charakterizovaných účelem, např. obecných názvů místních: *herna*, „místo na hraní““ (MČ 1 1986, s. 245). Podle MČ 1 tvoří názvy v této kategorii jednotnou skupinu, označující jednoduché i složité nástroje (*rýč, bič* x *počítač, urychlovač*), případně celá zařízení (*rozvaděč, směšovač*). Některé názvy označují chemické látky (*ustalovač, zesilovač, změkčovač, odlakovač, odbarvovač*) (tamtéž, s. 248).

1.2 Aspekty formální

K základním formálním charakteristikám substantiv označujících názvy osob a prostředků s příponou *-č* popsaným shodně ve všech zkoumaných pracích patří to, že se odvozují výhradně od sloves. Převládá odvozování od sloves nedokonavých. Štícha uvádí, že „sufixem *-č* se odvozují názvy osob zpravidla od nedokonavých sloves tranzitivních. Deriváty sloves intransitivních jsou řídké: *spáč, bdlíč, dojížděč, postávač, nasloucháč*“ (Štícha 2011, s. 65). MČ 1 je ve formulaci týkající se vidu striktnější – „Základová slovesa jsou pravidelně nedokonavá [...], jen výjimečně dokonavá: *odzátkovač*.“ (MČ 1 1986, s. 245) Kromě informace o vidu navíc uvádí, že většinou jde o slovesa předponová, menším dílem prostá (např. *měníč, mísič, dělič, palič, hledač, pátrač, vazač, vaříč*) (MČ 1 1986, s. 237) a slovesa

předponová převládají i u Štíchy ve všech dokladech daného typu, ačkoli sám na tento fakt neupozorňuje. V MČ 1 jsou základová slovesa v názvech osob dále rozlišena na prvotní (*topič, dlaždič, hráč*) a odvozená, která se dále dělí na odvozená jednak od substantiv (*dehtovač, plánovač, brzdič*), jednak od sloves (zpravidla s významem násobným – *našeptávač, pokrývač, omývač, sazeč*). Většina těchto základových sloves je původu domácího, zřídka cizího (*balzamovač, armovač, formovač*) (MČ 1 1986, tamtéž).

Další jednotně zmiňovanou charakteristikou deverbativních substantiv zakončených na -č je kompatibilita daného formantu s určitým typem základu. Slovotvorným základem dané skupiny jsou totiž pouze slovesa s infinitivním kmenem otevřeným. Podrobnější vysvětlení nabízí pouze TSČ 2 – „Vzhledem k tomu, že jde o příponu neslabičnou [...] a tvořenou polosylkavkou, která podle hláskových zákonitostí češtiny může v koncovém postavení stát jen po samohlásce nebo slabičné sonantě, mohou se jí tvořit činitelská jména pouze od sloves s infinitivním kmenem zakončeným na samohlásku, např. *ladi-č* k *ladit*, *vále-č* k *válet*, *střída-č* k *střídat*, *rýsova-č* k *rýsovat*.“ (TSČ 2, 1967 s. 32) Konkrétně se tedy sufix -č připojuje ke kmeni sloves s kmenotvornou příponou -i-, -a-, -e- nebo -ova.

Odlišné je v jednotlivých příručkách dělení na jednotlivé derivační typy. Zatímco Štícha zkoumá pouze názvy osob a vzhledem k formálním morfologickým vztahům mezi základovými slovesy a deriváty na -č (mj. sleduje kvantitu kořenné samohlásky, viz dále) jich stanovuje šestnáct⁴ (Štícha 2011, s. 66–70), jiné příručky nejsou tak podrobné a omezují se pouze na základní dělení podle infinitivního kmene, tj. na vymezení čtyř, resp. pěti skupin. Názvy osob dělí MČ 1 na deriváty s příponami -a-, -i-, -e/ě-, a bez přípony (MČ 1 1986, s. 237); názvy prostředků na deriváty s příponami -a-, -i-, -e/ě-, -ova-, a bez přípony (tamtéž, s. 245). Podobně v TSČ 2 – „Základním kritériem vnitřní diferenciacie útvarů s formantem -č je opět třídní znak základového slovesa, jeho kmenotvorná skupina: podle tohoto kritéria se vydělují 4 skupiny jmen: 1. jména zakončená na -ovač (od sloves na -ovat, např. *plánovač*), 2. jména na -ač, s podskupinou na -ávač (od sloves na -at, např. *hlídač, ochutnávač*), 3. jména na -ič (od sloves na -it, např. *nosič*) a jména na -eč (od sloves na -et, např. *přehlížeč*). Samostatnou 5. skupinu tvoří jména s dlouhou kvantitou přípony -áč.“ (TSČ 2 1967, s. 35)

⁴ Na tomto místě je potřeba upozornit na určitou nesrovnalost – Štícha v *Kapitolách z české gramatiky* v podkapitole 3.2 *Názvy osob se sufixem -č píše*: „Vzhledem k formálním morfologickým vztahům mezi základovými slovesy a deriváty na -tel lze pro odvozování těchto názvů osob stanovit 16 derivačních typů.“ (s. 66) Domnívám se, že se jedná o tiskovou chybu a místo sufixu -tel by mělo být uvedeno sufix -č. V následujícím výkladu (s. 66–70) je vymezeno pouze 15 skupin, ne 16, což jsem zprvu považovala za tiskovou chybu. Při analýze materiálu jsem ale zjistila, že není kam zařadit slova jako *dlaždič, travič, palič* apod., tedy taková, která mají kmenotvorný sufix -i- a v základovém slovese dlouhou samohlásku, v odvozených maskulinech však mají samohlásku krátkou. Na základě toho se domnívám, že Štícha skutečně vymezuje 16 skupin a tato skupina nějakým omylem před závěrečným tiskem vypadla.

1.3 Aspekty stylové

Na základě zkoumání velkého množství derivátů v současných textech přináší Štícha, na rozdíl od starších prací, které stylové aspekty těchto derivátů víceméně pomíjejí – pouze MČ 1 uvádí, že slova jako *flákač*, *našeptávač*, *pomlouváč*, *sudič*, *trapič*, *palič*, *ostouzeč*, *donašeč* mají expresivní příznak; (MČ 1 1986, s. 238) – konkrétnější pohled na stylovou charakteristiku názvů osob zakončených na -č. „Deriváty se sufixem -č nemají takové stylové rozpětí jako deriváty se sufixem -tel. Jsou to nejčastěji buď stylově víceméně neutrální názvy vykonavatelů povolání nebo činností profesního či „kvaziprofesního“ charakteru, anebo mírně žertovná či mírně ironická pojmenování, leckdy ad hoc utvořená s komunikativním záměrem použít takového výrazu, který „komprimuje“ dané sdělení a zároveň vytváří jistý stylový efekt.“ (Štícha 2011, s. 83) Jak už bylo řečeno výše, vedle názvů osob vykonávajících určité povolání jsou sufixem -č odvozovány i názvy osob vykonávajících určitou společensky negativně hodnocenou činnost. Takové výrazy bývají značně expresivní. Štícha uvádí, že velmi často jde o deriváty s pouze jedním dokladem – „mezi jednodokladovými deriváty s příponou -č převládají substantiva označující buď nositele fyzických, manuálních činností (*házeč*, *rubáč*, *hlubič* aj.), anebo výrazy expresivní a záporně hodnotící (*vyčkávač*, *ujídač*, *vnucovč*, *rdousič*). Záporné hodnocení často sice vyjadřují i substantiva na -tel, avšak pak jim zpravidla významně konkurují deriváty na -č, a ty se obvykle objevují v kontextech přece jen ještě expresivnějších (často výrazněji ironických apod.)“ (Štícha 2011, s. 43).

U názvů prostředků a nástrojů předpokládáme, že většina bude náležet k neutrální vrstvě slovní zásoby, ačkoli i zde lze předpokládat skupiny slov značně stylově vyhraněných (např. slangově označované nástroje určitých profesí).

1.4 Produktivita typu

Jak uvádí Štícha, „produktivitou ve sféře tvoření slov se rozumí míra účasti slovotvorného sufixu, slovotvorného formantu, slovotvorného typu (modelu) či (obecně nebo speciálně pojaté) slovotvorné kategorie na tvoření slov v jazyce dané doby. Obecnými ukazateli slovotvorné produktivity jsou jednak celkový počet derivátů daného typu (zejména jde o počet derivátů odvozených určitým sufixem v určitém slovotvorném významu), které jsou v dané době středně až vysoce frekventované (ve velkých elektronických korpusech mají stovky až statisíce dokladů), jednak počet derivátů nízkofrekvenčních a okazionálních (v korpusech mají několik málo dokladů) a konečně podíl derivátů nízkofrekvenčních na celkovém počtu derivátů“ (Štícha 2013, s. 94).

Produktivitu slovotvorného typu zakončeného na -č hodnotí všechny příručky jako vysokou. Zdá se, že tvrzení uvedené v TSC 2 – „tvořivost typu v nejnovější době prokazuje dlouhá řada neologismů, především příslušníků specializovaných povolání“ (TSC 2 1967, s. 34) stále (tj. po padesáti letech) platí, srov. Štícha – „Sufixy -*tel*, -*č* a -*ař/-ář* jsou v dnešní češtině jediné sufixy neinternacionálního původu, které se uplatňují při neologickém či okazionálním tvoření názvů osob označujících profesi nebo jinou sociální roli (v nejširším slova smyslu), a jsou tedy v této funkci komunikativně produktivní.“ (Štícha 2011, s. 44) – a „povolání tohoto typu, často značně specializovaná, se tímto způsobem v dnešní češtině – jak dosvědčují korpusové a internetové nálezy – dále tvoří“ (tamtéž, s. 71). Také MČ 1 uvádí, že tento typ deverbativ je vysoce produktivní (což je umožněno snadností tvoření od většiny slovesných kmenů otevřených) nejen v oblasti názvů povolání, ale také „pro označení osoby podle činnosti hodnocené nepříznivě“ (MČ 1 1986, s. 238).

O produktivitě tvoření názvů předmětů odvozených sufixem -č se podrobněji nezmiňuje žádná z uvedených příruček, nicméně určité tendence můžeme vyvodit z poznámek o názvech osob odvozených tímto sufixem. Štícha uvádí, že „deriváty na -č [...] označují často jak osobu, tak neživý předmět“ (Štícha 2011, s. 42) a podobně také TSC 2 považuje slovotvorný typ s příponou -č za vysoce produktivní a připomíná, že přípona -č není jednoznačná, že se jí odvozují jak názvy osob, tak prostředků (TSC 2 1967, s. 238). Je-li tedy sufix -č v případě tvoření názvů osob produktivní, lze se domnívat, že produktivní je i v případě tvoření názvů předmětů – viz Štícha: „Jak ukazuje analýza dokladů ČNK, velká většina derivátů se sufixem -č užívaných v dnešní češtině má oba tyto významy.“ (Štícha 2011, s. 65) Jeden význam ovšem obvykle převažuje. Druhým předpokladem produktivity typu v případě názvů předmětů je zcela obecná úvaha o neustálém vývoji lidského poznání a z něj plynoucí potřeby pojmenovat nově vzniklé skutečnosti, resp. předměty. Je ale otázkou, nakolik se v takových případech sufix -č účastní tvorby slov zcela nových⁵ a nakolik se jedná spíše o nové užívání slov již existujících (*překladač*, *vyhledávač*).

⁵ Elektronická databáze neologismů Neomat uvádí např. *citrusovač*, *napěňovač* aj. Databáze Neomat [online]. Verze 3.0. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2011 [cit. 2017-08-4]. Dostupné z WWW: <<http://www.neologismy.cz>>.

2. Samohlásková kvantita

V následující části se zabýváme délkou samohlásek ve slovech domácích. Krátkými a dlouhými samohláskami se v češtině významově rozlišují slova a tvary slov, avšak porozumět pravidlům o psaní délek není v některých případech vzhledem k nejednoznačné situaci úplně snadné.

Přehled o tom, jak byla problematika samohláskové kvantity zachycena v jednotlivých vydáních Pravidel českého pravopisu, tj. v základní příručce určené široké veřejnosti, přináší k příležitosti nového vydání Pravidel v r. 1957 F. Váhala v *Naší řeči*. Poukazuje na jasné střetávání dvou tendencí, a sice staré – v odvozených slovech krátit samohlásku – a nové – dodržovat stejnou délku jako slovo základní. Uvést úplný výčet všech slov, ve kterých se mění, příp. kolísá samohlásková kvantita není možné, proto se Pravidla omezují vždy jen na uvedení několika případů, resp. skupin slov – na slova, která krátí samohlásku v základu a na slova, která kolísají. Pokud slovo není uvedeno v žádné z těchto skupin, zachovává dlouhou samohlásku slova základního (Váhala 1958, s. 67–69).

Podle PČP z r. 2001 se „délka samohlásky mění především při tvoření podstatných jmen ze sloves s dlouhou samohláskou v kořeni příponami *-č, -tel, -dlo, -tko*, dále u podstatných jmen utvořených příponai *-ář, -árna, -írna* a jmen zdrobnělých zakončených příponami *-ka, -ek, -ko*. Proti tomu se uplatňuje tendence, aby se délka kořenové samohlásky odvozeného slova nelišila od délky kořenové samohlásky slova základového, a proto slova tvořená nově nebo příležitostně délku zachovávají“ (PČP 2001, s. 25). Také v tomto vydání jsou uvedeny skupiny slov, v nichž se délka samohlásek nemění/mění/kolísá s jednotlivými příklady.

Zcela netradiční pohled na samohláskovou kvantitu v češtině přináší T. Scheer⁶, který zpochybňuje pojetí většiny lingvistů zkoumajících kvantitu v češtině coby pozůstatek prozodických vlastností praslovanštiny. Za významný nedostatek dosavadních výzkumů považuje výhradně diachronní přístup. Snaží se vyvrátit podle něj obecně rozšířený názor, že samohlásková kvantita v češtině nemá žádná pravidla a (nerodilí) mluvčí se ji musí naučit z paměti (dokonce i ve tvarech jednoho slova), a ukázat, že přinejmenším v určitých případech pravidla existují. Scheer se domnívá, že distribuci dlouhých a krátkých vokálů v češtině lze vysvětlit z pohledu fungování semitských jazyků, pro něž jsou typické jakési šablony, „templates“, tj. spojení určitého „množství“ zvuku s určitou morfologickou a/nebo

⁶ Scheer, T. The key to Czech vowel length: Templates In Kosta, P. – Blaszczyk, J. – Frasek, J. – Geist, L. Zygis, M. (eds.). *Investigations into Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt am Main: Lang, 2003, 97–118.

Scheer, T. The Rhythmic Law in Czech: Vowel-final Prefixes In Zybatow, G. – Junghans, U. – Mehlhorn, G. – Szucsich, L. (eds.). *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt am Main: Lang, 2001, 37–48.

sémantickou kategorií (Scheer 2003, s. 97). Ačkoli deverbativní maskulina odvozená sufixem -č nepatří ke skupinám, které Scheer sleduje⁷ (a vzhledem k tomu, že tato skupina slov patrně vykazuje větší kolísání než skupiny jím sledované, a tudíž není zcela jisté, jestli by bylo možné jeho teorii pro tuto skupinu slov použít⁸), zmiňuji jeho práce jako možnost odlišného přístupu k dané problematice.

2.1 Samohlásková kvantita deverbativ tvořených sufixem -č

Samohlásková kvantita v maskulinech tvořených sufixem -č je v literatuře, z níž tato práce vychází, popsána následovně:

Váhala na konci 50. let 20. století uvádí, že slova, ve kterých se ustálila samohláska krátká (patrně i vlivem Pravidel z r. 1913, která zavedla krácení před příponou -*tel* a před příponou -č jmen víceslabičných, a toto doporučení platilo až do vydání Pravidel r. 1957, ačkoli do jazykové praxe zcela nevešlo), jsou v jazykovém povědomí uživatelů jazyka zakotvena pevně, tudíž jim nepůsobí žádné potíže. Dále připomíná, že v Pravidlech z r. 1957 je u jmen na -č poznámka o tom, že „rozdíly kvantity v těchto typech nejsou dostatečně vyhraněné, a proto nelze případnou odchylku [...] považovat za chybu, nejde-li ovšem o slova zcela ustálená, jako *sazeč*, *lamač* apod.“ (Váhala, 1958, s. 70). V jazykové praxi té doby (ale i mnohem dřívější) převažovala tedy tendence zachovávat u slov odvozených stejnou kvantitu, jakou mělo slovo základní. Výjimkou jsou stará slova (Váhala ovšem žádný příklad takových starých slov neuvádí), která této tendenci nepodlehla, a dále jednoslabičná slova na -č, u nichž je kvantita pevná.

V TSČ 1 je popsána obecná tendence tehdejší doby – „Důležité je tu zjištění, že podstatná jména tvořená nově, zejména příležitostně, zachovávají obecně délku základu.“ (TSČ 1 1965, s. 172)

TSČ 2 popisuje vývoj v podstatě shodně s Váhalou s tím rozdílem, že uvádí poměrně dost příkladů – „Co se týče kvantity samohlásky základu v slabice před kmenovou příponou,

⁷ Scheer zkoumá mj. prefixy zakončené na vokál, iterativa a deminutiva. Snaží se ukázat, že v češtině jsou určité morfologické/sémantické kategorie fixně spojeny s trváním hlásek v rozsahu 3 a pouze 3 mory. Krátké vokály mají hodnotu jedna mora, dlouhé vokály dvě mory, konsonanty nehrají žádnou roli (Scheer 2003, s. 98). Dochází k závěru, že délka vokálu závisí na povaze kořene, resp. prvního sufixu připojeného ke kmeni daného slova. Tak např. u substantiv, jejichž prvním sufixem je -*ek*, striktně platí: prefix je dlouhý, pokud je kořen krátký, a naopak (Scheer 2001, s. 44); kvantita prefixu zakončeného na samohlásku závisí na typu sufixu připojeného ke kmeni; pokud je první sufix nominální, prefix je dlouhý, pokud je sufix verbální povahy, vokál prefixu je krátký. Důvod, proč substantiva vyvolávají spíše délku a verba spíše krátkou samohlásku, zůstává podle Scheera záhadou (tamtéž, s. 37–38).

⁸ V souladu se Scheerovými závěry o nominální povaze derivátů a délce samohlásky afixu se zdají být maskulina zakončená na -*áč*, o kterých TSČ 2 uvádí, že „ze stanoviska současného jazyka (a většinou i z hlediska vzniku) nejsou vlastně odvozena příponou -č, nýbrž celou příponou -*áč*, charakterizující expresivní jména nositelů vlastností od jmen podstatných typu *hlaváč*, *noháč*, kontaminovanou se skutečnými jmény činitelskými a prostředkovými na -(a)-č (srov. *pek-áč* – *pohrabá-č*)“ (TSČ 2 1967, s. 36).

pozorují se ještě stopy staršího stavu, kdy se dlouhá samohláska základového slovesa zkracovala důsledně. V nejnovější době dochází tu v širokém rozsahu k vyrovnání. Proto se zachovává zpravidla u slov nově utvořených původní délka (srov. *hlídač, střídač, pátrač, týrač, přebírač, vyjídač, vychloubáč, předřikávač, stáčeč, obráběč, vyráběč, popíječ, připíječ, naháněč, uváděč, udíleč, vymýšleč, vážič, kráslič, slídič, cídič, mísič* ad.); u slov vázaných na delší spisovnou tradici bývá však délka leckdy zkrácena. Ještě *Pravidla českého pravopisu* z r. 1941 považovala krácení délky v předposlední slabice za případ základní, kdežto zachování, resp. obnovení délky v této poloze za případ zvláštní [...]. Skutečný spisovný úzus však dnes zřetelně vychází ze zachování délky jako z případu základního, kdežto krácení délky omezuje jen na slova starší, u nichž se krátká samohláska pevně vžila.“ (TŠČ 2 1967, s. 36)

2.1.1 Kolísání samohláskové kvantity deverbativ zakončených na -č

Kolísání ve výslovnosti i v pravopise odstranilo vydání *Pravidel českého pravopisu* z r. 1957, která se opírala o podrobný průzkum dobové normy. Jak již bylo řečeno, vývojovou tendencí bylo vyrovnání. Jak uvádí TŠČ 2, „podoby se samohláskou krátkou se většinou cítí jako více nebo méně zastarávající, knižní, podoby se samohláskou dlouhou jako novější, běžné zvláště v stylu hovorovém a pravidelné zejména tam, kde jde o tvoření ad hoc. Všechna ostatní slova podržují v základě samohlásku dlouhou. Dlouhou samohlásku připouštějí Pravidla i u slov uvedených jako krátkí, jestliže se jich užije v obecném, nespecifikovaném významu (jak tomu bývá u tvoření příležitostných); tak se např. výslovně uvádějí i slova *vysávač*, užije-li se ho ve významu ‘kdo někoho vysává, vykořisťovatel’, nebo *pomáhač* označí-li se jím ‘každý, kdo pomáhá’“ (TŠČ 1967, s. 37). Kolísání délky kmenové samohlásky uvádějí Pravidla z r. 1957 v těchto jménech:

á/a: *hádač/hadač; dodávač/dodavač, nadávač/nadavač, podávač/podavač, přidávač/přidavač, rozdávač/rozdavač, udávač/udavač, vydávač/vydavač, nakládač/nakladač, obkládač/obkladač, pokládač/pokladač, překládač/překladač, příkládač/příkladač, rozkládač/rozkladač, skládač/skladač, ukládač/ukladač, vkládač/vkladač, vykládač/vykladač, zakládač/zakladač, nasávač/nasavač, odsávač/odsavač, našeptávač/našeptavač, ochutnávač/ochutnavač, vycpávač/vycpavač, vyjednávavač/vyjednavač, vyvolávač/vyvolavač, donášeč/donašeč, nanášeč/nanašeč, odnášeč/odnašeč, pronášeč/pronašeč, přednášeč/přednašeč, přenášeč/přenašeč, roznášeč/roznašeč, vynášeč/vynašeč, procházeč/prochazeč, uváděč/uvaděč;*

í/i (ý/y): požívač/poživač; dobývač/dobyvač, prohýbač/prohybač;

é/e: slévač/slevač, nalévač/nalevač, odlévač/odlevač, polévač/polevač, vylévač/vylevač, zalévač/zalevač.

V některých dalších případech různá délka souvisí s různým významem slov, např. *sazeč* je typograf, *sázeč* člověk sázející brambory nebo též stroj na sázení brambor (TŠČ 1967, s. 37).

Do této skupiny kolísajících jmen označujících jak jména prostředků, tak případně i osob, podle TŠČ 2 patří:

a) slova odvozená od sloves s kmenem minulým na *-a-* (typ *vysílač*): *nacpavač/nacpávač, nakládač/nakladač, ohybač/ohýbač, podávač/podavač, překladač/překládač, přidávač/přidavač, příkladač/příkládač, přivolávač/přivolavač, skládač/skladač, slévač/slevač, ukládač/ukladač, vkládač/vkladač, vykládač/vykladač, vylévač/vylevač, zakládač/zakladač, odkládač/odkladač;*

b) slova odvozená od sloves s kmenem na *-ova-* (typ přepojovač) – nekolísají

c) slova odvozená od sloves s minulým kmenem na *-e-*: *nanášeč/nanašeč, odváděč/odvaděč, přenášeč/přenašeč, rozváděč/rozvaděč, unášeč/unaseč, vyražeč/vyrážeč, zanášeč/zanašeč;* (TŠČ 1967, s. 200).

MČ 1 ke kolísání délky samohlásek uvádí – „Hojný je však výskyt dubletních podob zkrácených i nezkrácených: *slevač/slévač, rozvaděč/rozváděč, ochutnavač/ochutnávač*. V dnešním jazyce se prosazují podoby s nezměněnou samohláskou: *stíhač, obráběč, pátrač, mísič, vychloubáč*.“ (MČ 1 1986, s. 237) – a dále – „Délka kořenné samohlásky zůstává obvykle nezměněna: *rýt – rýč, měnit – měnič*. Jen u některých vžitých slov nastává krácení (i se změnou kvality): *pořádat – pořadač, bít – bič, stírat – stěrač*. Častěji kvantita samohlásky dosud kolísá: *vysílač – vysilač, nakládač – nakladač*. Někdy je tohoto rozdílu využito k odlišení činitele (*vysávač*) a prostředku (*vysavač*).“ (tamtéž, s. 248)

S popisem starší tradice tak, jak je popsána ve výše uvedených příručkách, tj. s tendencí zachovávat délku odvozeného slova podle slova základového, do určité míry kontrastuje zjištění F. Štíchy, který uvádí – „V malém počtu případů dochází ke kolísání v kvantitě kořenného vokálu derivátu, např. *vyjednavač/vyjednávač, přenašeč/přenášeč, ochutnávač/ochutnavač*.“ (Štícha 2013, s. 101) Štícha ve své klasifikaci vymezuje samostatný derivační typ *vyjednavač/vyjednávač*, pro který je typické kolísání kvantity kořenného vokálu. Na základě zjištění z ČNK a z internetových výskytů vůbec konstatuje, že „u většiny z nich přitom převažuje varianta se samohláskou krátkou“ a že „toto kolísání ovšem zdaleka není nějaký homogenní ani zcela arbitrární jev. Naopak: v principu tu záleží jednak na míře

lexikalizace, resp. terminologizace výrazu, jednak na stylu textu, v němž je ho užito“. Štícha uvádí následující seznam názvů osob s kolísající kvantitou:

vypravěč/vyprávěč; vyjednaváč/vyjednávač; podavač/podávač; vykladač/vykládač; přenašeč/přenášeč; stříhač/stříhač; obkladač/obkládač; přednašeč/přednášeč; uspavač/uspávač; vynášeč/vynášeč; rozkradač/rozkrádač; stíhač/stihač; svářeč/svařeč; našeptávač/našeptavač; ochutnávač/ochutnavač; vycpávač/vycpavač; (Štícha 2011, s. 70).

Shrňme si nyní ještě jednou poučení o kolísání samohláskové kvantity u maskulin tvořených sufixem *-č* zachycené ve výše popsané odborné literatuře: podle Štíchy kolísá malý počet slov a v případě kolísání převažuje samohláska krátká. Před třiceti lety uváděla MČ 1, že dvojí podoby slov se vyskytují hojně a prosazují se podoby se samohláskou nezměněnou. A před padesáti lety byly podoby s dlouhou samohláskou považovány za novější, běžné v hovorovém jazyce.

3. Praktický výzkum

3.1 Kritéria výběru analyzovaného materiálu

Jména odvozená sufixem *-č*, která byla následně zkoumána v ČNK, byla vybrána následujícím způsobem: z literatury uvedené v předchozí teoretické části, tj. z *Kapitol z české gramatiky* (Štícha 2011), z *Akademické gramatiky spisovné češtiny* (Štícha 2013), z *Mluvnice češtiny I* (Petr a kol., 1986) a z *Tvoření slov v češtině 2* (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967) byla z příslušných pasáží uvádějících substantiva s kolísající délkou kořenné samohlásky vybrána ta, která označují předměty (nástroje, přístroje, zařízení apod., jejichž názvy bývají často odvozeny sufixem *-č*) a také ta, která označují jak osobu jako vykonavatele povolání nebo jiné činnosti, tak (spíše) nástroj či přístroj. Substantiva označující pouze názvy osob nebyla do seznamu zařazena (vzhledem k tomu, že se jimi podrobně zabývá F. Štícha). Tento seznam substantiv, u nichž alespoň jedna z příruček uvádí kolísání samohláskové kvantity, byl porovnán se seznamy jmen v *Retrográdním morfematickém slovníku češtiny* (Slavičková 1975) a v *Retrográdním slovníku současné češtiny* (Těšitelová, Petr, Králík 1986) a doplněn o slova (vybraná podle výše popsaných kritérií), která se v příručkách neobjevila, případně o varianty slov již v seznamu uvedených lišících se však délkou samohlásky. Do seznamu jsem nezařadila deverbativa, u nichž se mění kvantita i kvalita samohlásky v kořeni, jako např. *sběrač*, *natěrač* apod.

Výsledný seznam substantiv jsem ověřila v elektronické verzi SSJČ⁹, kde jsem sledovala jednak výskyt dlouhých, resp. krátkých variant daných slov a také jejich lexikální význam, tedy to, zda skutečně označují předměty (v širokém slova smyslu), nebo zároveň osoby a předměty. Cílem tohoto prvotního výběru bylo získat co nejvíce slov označujících názvy předmětů, u nichž by z hlediska kolísající samohláskové kvantity bylo možné zjišťovat případné rozdíly ve významu, frekvenci a stylovém zabarvení jednotlivých variant.

Dalším krokem excerpcie materiálu bylo hledání názvů předmětů odvozených sufixem *-č* s potenciálně kolísající samohláskovou kvantitou v ČNK, které mělo doplnit dosavadní seznam slov o další slova z novější slovní zásoby. Doklady jsem vyhledávala v rozhraní KonText v korpusech SYN2000, SYN2005, SYN2010 a SYN2015. Dotaz byl vždy formulován tak, abych získala maskulina zakončená na *-č* ve všech tvarech, tj. byl zadán ve formátu CQL [lemma="*.ač" & pos="N"]. Vyhledané konkordance jsem poté zobrazila jako

⁹ *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2011 [cit. 2017-08-04]. Dostupné z WWW: <<http://ssjc.ujc.cas.cz>>.

frekvenční seznam lemmat a z něj ručně vybrala dvojice slov s odlišnou samohláskovou kvantitou. I v tak velkém souboru textů, jakým ČNK je, se kolísajících názvů předmětů se sufixem -č, ukázalo být velmi málo a tímto postupem jsem už žádná další slova nenašla.

Výše popsaným způsobem výběru bylo tedy získáno 20 substantiv označujících (spíše) předměty¹⁰ a vyskytujících se ve variantách s krátkou i dlouhou kořenovou samohláskou: *nakladač/nakládač*; *odsavač/odsávač*; *ořezavač/ořezávač*; *podavač/podávač*; *pokladač/pokládač*; *překladač/překládač*; *přidavač/přidávač*; *příkladač/příkládač*; *přiváděč/přiváděč*; *roznašeč/roznášeč*; *rozvažec/rozvážeč*; *rozváděč/rozváděč*; *řezač/řezáč*; *sazeč/sázeč*; *stříhač/stříhač*; *vazač/vázač*; *vyhledavač/vyhledávač*; *vyrovnavač/vyrovnávač*; *vysavač/vysávač*; *vysilač/vysílač*. Tento výčet jistě není úplný a bylo by možné do něj zařadit další názvy předmětů, které prostudovaná literatura neuvádí, podle toho, jak jednotliví uživatelé jazyka subjektivně pocítují možnost kolísání kvantity samohlásek v daných slovech. Během výběru substantiv byl ale brán zvláštní zřetel na to, že v této práci se zabývám zkoumáním vybraného jevu v textech psaných. V projevech mluvených patrně kolísá řada názvů předmětů odvozených sufixem -č, domnívám se ale, že se toto kolísání do psaných projevů nepřenáší. Za běžně kolísající v mluvených projevech považuju např. slova *vypínač*, *ohříváč*, *počítač* aj. Při ověření výskytu krátkých a dlouhých variant těchto slov v ČNK¹¹ jsem zjistila, že podoby s dlouhou samohláskou jsou obvyklé a užívané (v SYN2015 má *vypínač* 803 dokladů, *ohříváč* 178 dokladů, *počítač* 15013 dokladů), zatímco varianty s krátkou samohláskou mají v prohledávaných databázích minimální nebo vůbec žádné zastoupení. Varianta *počítač* má 12 dokladů (11 z nich je ovšem z jednoho a téhož beletristického textu, jde tedy jednoho autora, resp. uživatele této varianty), krátká podoba *ohříváč* má pouze 2 doklady (rovněž od jednoho autora uměleckého textu) a slovo *vypínač* má 5 dokladů (všechny také pocházejí z textů uměleckých). Také z tohoto důvodu je výsledný seznam nepříliš početný.

Na základě Štíchova způsobu třídění lze získaná substantiva přiřadit k typu *vyjednávač/vyjednávač*, tedy k substantivům s kolísající kvantitou kořenového vokálu. Nicméně kvůli dalšímu zkoumání je vhodné je rozdělit také podle konjugačního typu sloves, z nichž jsou odvozena, případně dalších kritérií. Nejpočetněji jsou zastoupena slovesa typu „dělat“, dále slovesa typu „sázet“ a jednou je zastoupen typ „mazat“. Většina zkoumaných substantiv (16 z 20) je odvozena od sloves předponových, několik z nich dokonce od sloves

¹⁰ Označení „předmět“ chápu v širokém slova smyslu, ačkoli např. v případě slova *přiváděč* jde spíše o stavbu (dálniční *přiváděč*), či součást stavby (kanál, potrubí).

¹¹ Každé slovo jsem nejprve hledala v SYN2015. V případě žádného nebo malého počtu dokladů jsem daný výraz hledala i v dalších korpusech, a sice v SYN 2010, SYN2005 a SYN2000.

se stejným kořenem (*na-klád-a-t*, *po-klád-a-t*, *pře-klád-a-t*, *př-klád-a-t*; *od-sáv-a-t*, *vy-sáv-a-t*; *po-dáv-a-t*, *při-dáv-a-t*; *při-vád-ě-t*, *roz-vád-ě-t*). Z dělení podle konjugačního typu vycházím v následující části práce.

3.2 Ověření vybraných substantiv v ČNK

Vybraná substantiva byla vyhledávána v ČNK, primárně v databázi SYN2015, u variant s malým počtem výskytů i v dalších databázích, tj. SYN2000, SYN2005 a SYN2010. Typem dotazu v rozhraní KonText bylo lemma daného slova. Zkoumána a srovnávána byla především frekvence¹² jednotlivých variant, jejich stylová charakteristika, resp. zastoupení v různých typech textu (beletrie, publicistika, odborná literatura), a nejčastější kolokace.

3.2.1 Substantiva odvozená od sloves typu „dělat“

3.2.1.1 nakladač/nakládač – pokladač/pokládač – překladač/překládač – příkladač/příkládač

Z dokladů ČNK je patrné, že krátká varianta slova *nakladač* je frekventovanější, má 229 dokladů, z nichž 15 označuje osobu, 214 dokladů označuje stroj a z 82 % pochází z odborných časopisů týkajících se techniky. Nejčastěji se objevuje spojení *čelní nakladač*, *teleskopický nakladač*, *kolový nakladač*. Varianta *nakládač* má v SYN2015 14 dokladů a všechny označují osobu, ale 12 z nich pochází z téhož beletristického textu, jde tedy o jednoho uživatele této varianty (autora knihy). Výsledek bych tedy interpretovala tak, že tři uživatelé jazyka používají variantu s dlouhou samohláskou pro označení osoby. V SYN2010 má dlouhá varianta 4 doklady a všechny označují osobu, v SYN2005 má 5 dokladů, ale 4 z nich označují stroj a u jednoho dokladu není jisté, jestli má věta význam „pracovat jako stroj“ nebo o osobu (resp. zvíře) vykonávající určitou (profesní) činnost: *Když jsem poprvé objevil mamuta Procesora, používal svoji mimořádnou dovednost jako nakládač ve Velkém severním lese*. V SYN2000 jsou 4 doklady substantiva *nakládač*, všechny ve významu stroj. Z uvedených zjištění vyplývá, že délka samohlásky v případě slova *nakladač/nakládač* názvy osob a věcí zřetelně neodlišuje a že převládá užívání krátkých variant v obou významech.

Jen 13 dokladů substantiva *pokladač* pocházejících ze všech čtyř prohledávaných databází ČNK svědčí o tom, že jde o výraz málo frekventovaný. V 10 případech (77 %) jím byla označena osoba a nejčastějším spojením bylo *pokladač koberců*, dále *pokladač linolea* a

¹² Primárně byla sledována absolutní frekvence, tj. četnost dané formy (krátké/dlouhé varianty substantiva) v daném korpusu, nicméně frekvence relativní (i.p.m) byla také brána na zřetel.

pokladač dlaždiček. Ve 3 případech (23 %) označovalo slovo *pokladač* stroj. Varianta s dlouhou samohláskou nemá v žádné z uvedených databází ani jeden doklad.

Substantivum *překladač/překládač* podle SSJČ označuje *zařízení k překládání, přemísťování něčeho z místa na místo*. Z celkových 70 dokladů krátké varianty *překladač* v SYN2015 označují takové zařízení, resp. stroj pouze dva. Ve všech dalších 68 dokladech se dané substantivum používá ve významu *nástroj/program na překládání z/do cizích jazyků*, tedy ve významu v dnešní době primárním, jak je patrné i z nejčastějších spojení s adjektivy *internetový, automatický, mobilní, jazykový*. Nejvíce dokladů (65 %) pochází z oborové literatury (např. z časopisů zaměřených na výpočetní techniku), 19 % z beletrie a 16 % z publicistiky. Varianta s dlouhou samohláskou se v prohledávaných databázích objevila jen dvakrát. Jednou v SYN2015 v dnes běžném významu (viz výše) a jednou v SYN2000 v expresivním užití jako označení osoby. V dané větě je označení *překládač* užito záměrně místo pro označení osob obvyklého *překladač*, doklad pochází z umělecké literatury:

Kuriózní příklad toho, co jazykové podvědomí dělá: v češtině je spojení „bratskije mogily“ bez analogie, musela se hledat, opsat, uměle vytvořit – a všichni (erární-úřední) překladači jak fascinovaní sklouzávali k německému „Massengrab“.

Z variant substantiva *příkladač/příkládač* se v prohledávaných databázích ČNK objevila pouze varianta krátká (celkem 5 dokladů), varianta dlouhá nemá žádný doklad. Z nalezených konkordancí a z malého počtu dokladů je zřejmé, že se jedná o slovo patřící do oblasti odborné slovní zásoby, užívané patrně jen určitým okruhem mluvčích. Stejný význam jako význam uvedený v SSJČ, tj. *příkládací zařízení, automatický příkládač (uhlí)*, má slovo *příkladač* ve čtyřech dokladech. V jednom dokladu z publicistiky označuje osobu a z kontextu vyplývá, že se jedná o název utvořený okazionálně, použitý pro označení vykonavatele určité činnosti a blížíci se oficiálnímu názvu povolání: *Odhodlaný simulant ví, že jeho prvním úkolem na Slapech je: získat „kvalifikovanou“ práci. Ať už jako odborník na skotské střiky, nebo příkladač léčivého bahna, či kulturní referent.*

3.2.1.2 odsavač/odsávač – vysavač/vysávač

Jediným významem substantiva *odsavač/odsávač* je podle SSJČ *odsávací přístroj n. součást odsávacího zařízení*. Kromě 6 dokladů označují všechny varianty z ČNK, krátké i dlouhé, také přístroj. Frekventovanější, proto patrně obvyklejší, je varianta krátká. V SYN2015 má 69 dokladů, dlouhá varianta (označující přístroj) má 10 dokladů. Obě varianty mají největší

zastoupení v publicistice a obě se vyskytují ve velmi podobných slovních spojeních. Nejčastějším spojením je *odsavač/odsávač par* (26 % v případě krátké varianty a 20 % v případě dlouhé), dalšími doplněními jsou přívlastky *komínový, ostrůvkový, nástěnný* aj. Jako označení přístroje se obě varianty zdají být v současném jazyce rovnocenné.

Dlouhá varianta *odsávač* je v SYN2015 (všech 6 výskytů pochází z textu, který je zařazen do žánru memoáry, autobiografie; kniha byla vydána v roce 1998) ovšem doložena také jako výrazně aktualizované užití pro pojmenování osoby. Jde o slovní hříčku s názvem politické strany ODS, jak je patrné ze způsobu psaní v jednom dokladu (ostatní doklady jsou psány standardním způsobem, tedy *odsávač*) a s významem slovesa *odsávat* (v určitých spojeních může být činnost označovaná tímto slovesem vnímána negativně, např. *odsávat peníze, voličské hlasy* apod.). Z nalezených konkordancí je patrné, že značně expresivní je celý text v němž je daného označení osoby užito:

Tolikrát se to teď zvirtlo, jednou odsávači (teď už dlouhou dobu odsávání) tvrděj, že neodvolaj žádnýho ministra, podruhé hned šest najednou.

Zeman řek, že Klaus urazil poslance parlamentu, všichni melou o tom, že ODSávači ztratili sílu, motiv, razanci [...].

Za chvílku jsou volby do Senátu. Prej dopadnou tak, že socani budou mít víc než odsávači, ale celkově si koalice polepší.

Z dvojice slov *vysavač/vysávač* je mnohonásobně frekventovanější varianta krátká (1274 dokladů) s významem *přístroj na odstraňování, vysávání prachu*. Nejfrekventovanějšími doplněními jsou adjektiva *centrální, robotický, ruční, klasický, bezsáčkový*. Více než polovina dokladů, 55 %, pochází z publicistických textů, 28 % z beletrie a 17 % z odborné literatury.

Dlouhá varianta *vysávač* byla doložena 5 výskyty (v SYN2015 2 doklady, v SYN2005 2 doklady, v SYN2000 1 doklad). Z beletrie pochází 3 doklady, 2 z časopisů. Až na jeden výskyt, označují všechny dlouhé varianty osobu, resp. nějakou bytost (upíra) – *citový vysávač; nepřátelé a vysávači lidu; nemrtví vysávači životodárné tekutiny*. Ačkoli se krátká varianta vyskytuje řídce, doklady z ČNK ukazují, že tvrzení uvedené ve starší odborné literatuře (viz 2.1.1), a sice že krátké varianty jsou spojeny s označením nástroje a dlouhé varianty s označením osoby, stále platí. Označení osoby navíc není neutrální, je tu patrný určitý expresivní příznak. Jediný doklad dlouhé varianty *vysávač* nalezený v SYN2005, kterou je označen přístroj, pochází z beletristického textu. Uveden je v citově nikoli neutrální výpovědi (v přímé řeči), považují ho proto za onu pověstnou výjimku potvrzující pravidlo.

Zkoumání kolísání samohláskové kvantity ve slově *vysavač* je tedy možné shrnout konstatováním, že v současném jazyce je běžná a základní podoba krátká, označující přístroj, a proti ní stojí expresivní varianta dlouhá, označující osobu.

3.2.1.3 ořezavač/ořezávač

Substantivum *ořezávač* má jen málo dokladů, ve všech čtyřech prohledávaných databázích jen 18. Varianta s krátkou samohláskou nemá žádný doklad. V 16 případech, tj. v 89 % výskytů, je slovo *ořezávač* označením nástroje (*ořezávač doutníků*), nebo stroje (*třířádkový ořezávač*, *speciální ořezávač*). Ve dvou dokladech je dlouhé varianty užito jako označení osoby ve spojení *ořezávač nákladů*. Jde o aktualizaci, která pro své pochopení vyžaduje konext (v jednom případě je spojení *ořezávač nákladů* v uvozovkách, které signalizují jeho neobvyklost). Doklady pochází z publicistiky a patrně označují někoho, kdo má za úkol snížit náklady např. firmy, společnosti, domácnosti apod., tedy se toto označení blíží názvům povolání: *Pak povýšil na šéfa zásobovacího oddělení a získal si jméno jako „ořezávač nákladů“.*

Takže zatímco se „ořezávači nákladů“ stěhují o dům dál, šanci mají „pokrizoví manažeři“.
Firmy hledají lidi s vizí, kteří dokážou vymyslet portfolio, které bude i pro šetřivé zákazníky zajímavé.

3.2.1.4 podavač/podávač – přidavač/přidávač

Krátká podoba substantiva *podavač* má 148 dokladů, z nichž 12 (8 %) označuje osobu a z těchto dvanácti dokladů jich 10 (83%) má doplnění *podavač míčů/míče*. Substantivum *podavač* označující osobu a substantivum *míč* tedy tvoří typickou kolokaci. Zbylých 136 dokladů označuje stroj, resp. jeho součást (*podavač papíru*). Zdrojem dokladů byly v největší míře (90 %) texty oborové literatury, resp. časopisů z oblasti výpočetní techniky. Nejčastějšími spojeními jsou *automatický podavač*, *výstupní podavač*, *ruční podavač*. Dlouhá varianta se v prohledávaných korpusech objevila pouze 7x, pětkrát jako název stroje a dvakrát jako označení osoby (jednou opět ve spojení *podávač míčů*). V současném jazyce tedy výrazně převažuje podoba s krátkou samohláskou, která ve většině případů označuje předmět. V případě názvů osob jsou také častější krátké varianty, délka kořenné samohlásky tedy nesouvisí s rozlišením osoba/předmět.

Substantivum *přidavač* má v SYN2015 14 dokladů, v SYN2010 13 dokladů, v SYN2005 23 dokladů a v SYN2000 33 dokladů, celkem tedy 83. Pouze v jediném případě se jednalo

o označení části motoru (*přidavač paliva*). Podoba s dlouhou samohláskou nebyla nalezena v žádném z uvedených korpusů. V současném psaném jazyce se tedy používá výhradně varianta krátká a označuje osobu vykonávající činnost, jež má profesní charakter. Nejčastějšími spojeními jsou *přidavač u zedníků, přidavač na stavbě, jako přidavač*.

3.2.1.5 řezač/řezáč

Podle údajů z ČNK se v současné psané češtině používá téměř výhradně varianta krátká, která označuje jak osoby, tak nástroje. Doklady pocházejí především z odborné literatury a obvyklými spojeními jsou *řezač kamenů, řezač drahokamů, řezač granátů*. Podoba s dlouhou samohláskou byla nalezena v SYN2010 (1 doklad) a v SYN2000 (2 doklady), v dalších korpusech pouze jako vlastní jméno, tj. *Řezáč*.

3.2.1.6 stříhač/stříhač

Substantivum *stříhač* se používá téměř výhradně v podobě s krátkou samohláskou (viz poměry zachycující výskyt krátkých a dlouhých samohlásek – 94 : 1 v SYN2015, 105 : 5 v SYN2010, 66 : 1 v SYN2005 a 135 : 3 v SYN2000) a označuje název vykonavatele povolání (*filmový stříhač, trikový stříhač, stříhač ovcí* apod.) i název nástroje (*stříhač videa* neboli počítačový editor, *stříhač na vlasy, automatický stříhač ovcí*). Doklady pocházejí především z publicistických textů (52 %), oborové literatury (33 %), méně z beletrie (15 %).

3.2.1.7 vysílač/vysílač

Krátká varianta substantiva nebyla v ČNK nalezena, v současném psaném jazyce se tedy nepoužívá. Podoba s dlouhou samohláskou má velké množství dokladů, které označují předmět (zařízení). Substantivum *vysílač* se nejčastěji spojuje s adjektivy *televizní, pozemní, žižkovský, rozhlasový a analogový*. Jednotlivé doklady pocházejí největší měrou z populárně naučných, příp. profesních textů (57 %).

3.2.1.8 vyhledavač/vyhledávač

Substantivum *vyhledávač* je dobrým příkladem jazykového vývoje, resp. posunutí významu určitého slova v souvislosti se vznikem nových skutečností a s potřebou tyto skutečnosti pojmenovat. Zatímco SSJČ uvádí význam *kdo něco, někoho vyhledává* s poznámkou, že jde o výraz užívaný řídce, dnes slovo *vyhledávač* označuje především nástroj určený k vyhledávání na internetu. I dnes se uplatňuje také jako označení osoby, i když stále řídce. Díky ČNK je možné sledovat substantivum *vyhledávač* v různých obdobích a nalezené

informace porovnat se současným stavem. V SYN2000 má výraz 67 dokladů, z nichž 16 (24 %) označuje osobu, 51 nástroj (v širokém slova smyslu, spadá sem např. i tlačítko přístroje určené k vyhledávání rozhlasových stanic). V SYN2015 má *vyhledávač* 609 dokladů, osobu označuje 13 (2 %) z nich a všechny další doklady označují nástroj. Nejčastějšími spojeními jsou *internetový vyhledávač*, *webový vyhledávač*, *fulltextový vyhledávač*. V případě označení osoby je nejčastější kolokací *vyhledávač talentů* (54 % v SYN2015 a 81 % v SYN2000). Podoba *vyhledavač* s krátkou samohláskou nemá v ČNK žádný doklad.

3.2.1.9 vyrovnavač/vyrovnávač

Substantivum *vyrovnávač* má v ČNK velmi málo dokladů, podoba s krátkou samohláskou se neobjevuje vůbec, podoba s dlouhou samohláskou 13x. Až na jeden případ označuje substantivum vždy přístroj (*vyrovnávač vztlaku*, *vyrovnávač energie*, *vyrovnávač přetížení*), resp. prostředek (*hudba funguje jako vyrovnávač*). V jediném dokladu, ve kterém slovo *vyrovnávač* označuje osobu, jde o výraz aktualizovaný a expresivní: *To se totiž sejdou ke svému předvolebnímu sjezdu i demokraté, aby připravili půdu pro Clintonovo propagování sebe sama jako prezidenta pragmatického středu a zodpovědného vyrovnávače zájmů*. (SYN2000).

3.2.2 Substantiva odvozená od sloves typu „mazat“

vazač/vázač

Variantu s dlouhou samohláskou jsem v ČNK nenašla v žádném z dokladů, v současné psané češtině je tedy jediná používaná podoba *vazač*. V nalezených dokladech označuje osobu vykonávající aktuální činnost (*vazač věnců*), název vykonavatele povolání (*vazač knih*, *vazač koberců*), stroj (*vazač slámy*) a předmět (desky, tzv. „šanon“). Označení osob (51) převažuje nad označením stroje (11), což je patrně dáno příslušností názvů strojů z uvedených dokladů ke speciální slovní zásobě z oblasti zemědělství.

3.2.3 Substantiva odvozená od sloves typu „sázet“

3.2.3.1 přivaděč/přiváděč – rozvaděč/rozváděč

Krátká podoba slova *přivaděč* zcela převažuje (140 dokladů) nad podobou *přiváděč* (1 doklad v SYN2015, celkem 8 výskytů), žádná z variant neoznačuje osobu. Nejčastějším spojením je *dálniční přivaděč* (25 %), dalšími častými spojeními jsou *vodovodní přivaděč*, *podzemní*

přivaděč, nový přivaděč. Nejvíce dokladů pochází z publicistiky (61 %), beletrie je zastoupena minimálně (9 %).

Z variant substantiva *rozvaděč/rozváděč* několikanásobně převažuje varianta s krátkou samohláskou, která má 124 dokladů. Varianta *rozváděč* má 30 dokladů. Ani jedna v žádném výskytu neoznačuje osobu, vždy označuje nástroj, resp. zařízení. Nejčastější spojení je *elektrický rozvaděč, datový rozvaděč, hlavní rozvaděč*. 75 % dokladů pochází z textů oborové literatury z oblasti technických věd, 24 % z textů publicistických.

3.2.3.2 roznašeč/roznášeč

Substantivum *roznašeč* se v nalezených dokladech ČNK vyskytuje pouze v krátké variantě. V současné češtině se tedy dlouhá varianta v písemných projevech nepoužívá. Ve všech vyhledaných příkladech označuje osobu, buď na základě vykonávaného povolání (*roznašeč novin, roznašeč pizzy*), nebo podle aktuální činnosti (*roznašeč moru*). Největším počtem dokladů je zastoupena beletrie (71 %), nejmenším publicistika (5 %).

3.2.3.3 rozvážeč/rozvážeč

Substantivum je v ČNK zastoupeno velmi malým počtem dokladů, které jsou ale v ohledu samohláskové kvantity poměrně vyrovnané. Mírně převažuje varianta *rozvážeč* se 7 doklady, krátká podoba má 4 doklady. Vždy se jedná o označení osoby podle povolání (*rozvážeč pizzy, rozvážeč pošty*).

3.2.3.4 sazeč/sázeč

V dokladech nalezených v ČNK naprosto převažuje varianta s krátkou samohláskou. Podoba *sázeč* má 12 dokladů v SYN2015, ve zbylých prohledávaných korpusech se vůbec neobjevila. V případě varianty s krátkou samohláskou se téměř výhradně jedná o označení osoby, výraz *sazeč* jako označení stroje se objevil pouze 4x. Podoba *sázeč* označuje v polovině případů osobu a v polovině případů stroj. Hlavním zdrojem textů je oborová literatura.

3.3 Interpretace výsledků

Zjištění uvedená v předcházejícím oddílu se nyní pokusím shrnout v následujícím seznamu. Jde o pokus zachytit jednak frekvenci dlouhých/krátkých variant a odpovědět na otázku, zda některá z podob daného substantiva převládá, a pokud ano, která to je, případně zda se některá z variant přestala užívat. Rozdíl v četnosti užívání sledovaných substantiv zachycuje velikost písma – velká písmena označují vysokou frekvenci, malá písmena nízkou frekvenci. Jinými slovy, výraz napsaný velkým písmem je častý, běžně používaný, výraz napsaný malým písmem je málo frekventovaný, řídký. Dále se v seznamu snažím zachytit spojitost mezi variantou daného slova a jejím významem, tedy např. to, zda se krátké podoby používají jako označení osoby, nebo jako označení osoby i předmětu (nástroje, přístroje, zařízení) apod. V tabulce ponechávám k označení předmětů písmeno N s legendou nástroj, ale lze si pod ním představit i označení „neosoba“, pokud by bylo označení nástroj matoucí. Pořadí písmen O a N zachycuje, který z významů převládá (převažující význam je na první pozici) a velikost písmene opět přináší informaci o četnosti, resp. obvyklosti. Tak například zápis *vyvolavač* O/n bychom četli následujícím způsobem: krátká varianta tohoto substantiva je málo frekventovaná a v nepočetných dokladech označuje ve většině případů osobu. Toto označení osoby je obvyklé, běžně užívané. Slovo *vyvolavač* ale může v několika málo dokladech označovat i nástroj (předmět) a jelikož jde o málo dokladů, je písmeno malé. Malé písmeno může rovněž označovat neobvyklé, netypické užití daného slova.

Mým záměrem nebylo vytvořit frekvenční seznam s údaji o počtu jednotlivých dokladů (ty ostatně přináší předchozí oddíl), ale spíš zobrazit problematiku kolísání samohláskové kvantity tak, jak ji můžeme interpretovat díky ČNK a informacím o jednotlivých slovech, které v něm lze dohledat.

Na základě sestavené tabulky je také možné odpovědět na dílčí otázky položené úvodu této práce, a sice zda stále platí tendence zachovávat v odvozených slovech délku slova základového. Vybereme-li vždy běžnější, frekventovanější variantu, resp. variantu, která se dnes v psaných projevech užívá, zjistíme, že z dvaceti vybraných deverbativních maskulin zachovávají délku základového slovesa pouze čtyři – *řezač*, *vyhledávač*, *vysílač* a *vyrovnávač*. Zdá se, že řadu let tradovaný výklad v této skupině substantiv neplatí.

<i>frekvence:</i>	VYSOKÁ	<i>obvyklý význam:</i>		
	nízká	N = nástroj O = osoba		
	NAKLADAČ	N/O	nakládač	O/N
	ODSAVAČ	N	odsávač	N
	–		OŘEZÁVAČ	N/o
	PODAVAČ	N/O	podávač	N/O
	pokladač	O/N	–	
	PŘEKLADAČ	N	překládač	N/o
	přidavač	O/N	–	
	příkladač	N/o	–	
	PŘIVADĚČ	N	přiváděč	N
	ROZNAŠEČ	O	–	
	rozvažech	O	rozvážeč	O
	ROZVADĚČ	N	rozváděč	N
	ŘEZAČ	O/N	řezáč	O/N
	SAZEČ	O/N	sázeč	O/N
	STŘIHAČ	O/N	stříhač	O/N
	VAZAČ	O/N	–	
	–		VYHLEDÁVAČ	N/O
	–		vyrovnávač	N
	VYSAVAČ	N	vysávač	O/n
	–		VYSÍLAČ	N

Druhá otázka se týkala zachování délky v nově či okazionálně utvořených jménech. Aktualizačních a okazionálních příkladů jsem našla málo, ačkoli jsou v případě zkoumaných substantiv poměrně snadno představitelné (napadá mě např. *rozváděč manželských párů*, *vysílač dobrých zpráv*, *řezáč do živého*) a v publicistice snad i očekávané. Není zřejmé, z jakého důvodu se maskulina zakončená na -č v aktualizovaných spojeních neobjevují, ale nedomnívám se, že roli hraje jejich sémantika či fonologické složení lexémů. Jako okazionální jsem vyhodnotila užití slova *překládač* namísto v daném kontextu očekávaného *překladač*. V tomto případě odvozené substantivum délku slovesného základu zachovává (*překládat* – *překládač*). Dalším příkladem bylo spojení *příkladač léčivého bahna* označující povolání a v tomto případě se délka kořenné samohlásky v odvozeném substantivu liší (*příkládat* – *příkladač*). Ve spojení *ořezávač nákladů* je délka zachována (*ořezávat* –

ořezávač) a ve spojení *vyrovnávač zájmů* také (*vyrovnávat – vyrovnávač*). V našem omezeném vzorku má ve třech případech ze čtyř okazionálně užitě odvozené slovo stejnou délku jako slovotvorný základ. Speciálním případem bylo spojení *ODSávači ztratili sílu*, které není utvořeno od slovesa, proto ho nelze hodnotit.

3.3.1 Varianty v současné češtině v psaných textech nepoužívané

Na začátku této kapitoly jsem popsala výběr materiálu pro následné zkoumání v ČNK. Jelikož zdrojem příkladů byla odborná literatura stará i padesát let, dá se předpokládat, že jejich srovnání s databází současného jazyka (doklady jsem vyhledávala v několika verzích korpusu SYN, jejichž zdrojové texty postupně pokrývají období 1990–2014) přinese nová zjištění, resp. na jeho základě bude možné ověřit některá starší tvrzení.

Vrátím-li se k předchozí tabulce, můžu sledovat, které z variant slov tradičně označovaných jako s kolísající kvantitou se v dnešních psaných textech nepoužívají (mám na zřeteli, že jsem prohledala jen některé databáze a že možnost výskytu dané varianty v jiné části ČNK samozřejmě existuje). Přestaly se používat krátké varianty *ořezavač*, *vyhledavač*, *vyrovnač* a *vysilač* a dlouhé varianty *pokládač*, *přidávač*, *příkladač*, *roznášeč* a *vázač*. Otázkou je, nakolik se tyto varianty v psaných projevech v minulosti skutečně používaly. Podívejme se na některá substantiva podrobněji. Jako zcela obvyklou pocítuji variantu *roznášeč* ve významu *ten, kdo něco roznáší* a vnímám ji jako naprosto rovnocennou variantě krátké v psaných i mluvených projevech. Za běžnou v mluvených i psaných projevech považuju také dlouhou variantu *vázač* s významem označení osoby vykonávající aktuální činnost (nikoli povolání spočívající ve vázání knih), např. *vázač květin*, *kravat* apod. a dále varianty *příkladač* a *přidávač* s významem *označení stroje nebo jeho součásti*. Dlouhou variantu slova *příkladač* ve významu *ten, kdo příkládá např. do ohně, do kotle*, také vnímám jako obvyklou v obou typech projevů. Jako běžné a používané v mluvených projevech, ale nikoli psaných, pocítuji podoby *ořezavač* a *vyhledavač*. Krátkou variantu *vysilač* vnímám jako zastaralou a v případě slov *pokládač* a *vyrovnač* nevím, co si mám představit, k daným variantám mi tedy chybí mi denotáty.

3.3.2 Vliv konjugačního typu a předpony na samohláskovou kvantitu

Konjugační typ základového slovesa kolísání samohláskové kvantity v odvozených slovech určitě ovlivňuje. Usuzuji tak na základě určitých obtíží spojených s výběrem materiálu k analýze. Největší zastoupení ve skupině zkoumaných substantiv má typ „dělat“, ve velké míře jde navíc o slovesa s předponou. Zjistit, do jaké míry hraje kombinace předpony a kmenotvorného sufixu *-a-* roli, by vyžadovalo jiný typ výzkumu, který jde nad rámec této práce. O tom, že větší vliv než konjugační typ, může mít předpona lze uvažovat podle toho, že jen tři z dvaceti vybraných substantiv našeho vzorku předponu nemají. Podrobnější zkoumání by ale vyžadovalo větší skupinu deverbativ zakončených na *-č* s významem *označení nástroje, přístroje* odvozených ze sloves dalších konjugačních typů. Na první pohled se zdá, že takové názvy předmětů s jiným kmenotvorným sufixem nekolísají, viz např. *zapalovač, rozmrazovač, vařič, měřič, vyklápěč*, příp. kolísají (resp. zkracují délku) pouze v projevech mluvených, např. *vypínač*.

4. Závěr

Cílem této práce bylo popsat a prozkoumat kolísání samohláskové kvantity v maskulinech tvořených sufixem *-č* ve veřejných písemných projevech. Východiskem práce byla dnes již klasická díla lingvistické bohemistiky a také novější práce vypracované za využití Českého národního korpusu. Na jejich základě jsem sestavila vzorek substantiv, která jsem následně také vyhledávala v Českém národním korpusu a zkoumala distribuci samohláskové kvantity.

Zjištěné charakteristiky jednotlivých variant jsem se snažila zachytit v tabulce, která by měla zachycovat užívání jednotlivých variant sledovaných substantiv v současné češtině.

Během práce s materiálem vyvstala také řada otázek, které by bylo zajímavé dále zkoumat. Jde především o sledování kolísající samohláskové kvantity v projevech mluvených. V případě pokračování výzkumu v projevech psaných by bylo zajímavé využít další možnosti, které nabízí práce s korpusem. Zobrazení zkoumaného výrazu ve všech v korpusu zachycených tvarech umožňuje zkoumat kolísání samohláskové kvantity nejen z hlediska dvou odlišných variant, ale i v rámci jedné varianty (např. krácení v nepřímých pádech).

Seznam použité literatury

DANEŠ, F., DOKULIL, M., KUCHAR, J. a kol. Jména prostředků s příponou -č. In: *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: 1967, s. 196–202.

DANEŠ, F., DOKULIL, M., KUCHAR, J. a kol. Činitelská jména s příponou -č. In: *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: 1967, s. 32–46.

DOKULIL, M. Tvoření slov v češtině 1. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.

PETR, J. a kol. *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia, 1986.

ŠTÍCHA, F. Názvy osob se sufixem -č. In: týž (ed.) *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia, 2001, s. 65–83.

ŠTÍCHA, F. Názvy objektů. In: týž (ed.) *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

SCHEER, T. The key to Czech vowel length: Templates In Kosta, P. – Blaszcak, J. – Frasek, J. – Geist, L. Zygis, M. (eds.). *Investigations into Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt am Main: Lang, 2003, 97–118.

SCHEER, T. The Rhythmic Law in Czech: Vowel-final Prefixes In Zybatow, G. – Junghans, U. – Mehlhorn, G. – Szucsich, L. (eds.). *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt am Main: Lang, 2001, 37–48.

SLAVÍČKOVÁ, E. *Retrográdní morfematický slovník češtiny*. Praha: Academia, 1975.

TĚŠITELOVÁ, M.; PETR, J.; KRÁLÍK, J. *Retrográdní slovník současné češtiny*. Praha: Academia, 1986.

VÁHALA, F. Délka samohlásek v domácích slovech. *Naše řeč*. 1958, roč. 41, č. 3–4, s. 65–75.

Internetové zdroje

Český národní korpus – SYN [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK [cit. 2017-07-30]. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Databáze Neomat [online]. Verze 3.0. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2011 [cit. 2017-07-30]. Dostupné z WWW: <<http://www.neologismy.cz>>.